

TÜRKÇEDE -RAQ, -REK EKİNE DAİR

J. ECKMANN

Eski Anadolu Türkçesinde ve bugünkü Türk lehçelerinin bazılarında consonansla biten tabanlara *-raq*, *-rek* karşılaştırma ekinin nadir olarak *-ıraq*, *-ırek*, *-ıraq*, *-ürek* şeklinde de eklendiği görülmektedir. Bunu aydınlatan misalleri şu şekilde tasnif edebiliriz :

Eski Anadolu Türkçesi : (XIV. asır) *yegirek* (<*yeg*) ~ *artuğraq* (Kadı Burhanettin Divanı; M. Ergin, Kadı Burhaneddin Divanı üzerinde bir gramer denemesi : Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi IV [1951], 311); *geçirek* (<*geç*), *hobırah* (<*hob*) ~ *yekrek*, *tezrek*, *sehelrek* (Süheyl-ü Nevbahar; T. Banguoğlu, Altosmanische Sprachstudien zu Süheyl-ü Nevbahar. Breslau, 1938. 155:§);¹ *rüşenraq* (<*rüşen*), *eksügirek* (<*eksük*), *tamamıraq* (<*tamam*) ~ *azızraq*, *ücizrek*, *yigrek*, *bayraq* v. s. (Kelile ve Dimne; A. Zajaczkowski, Studja nad jezykiem staroosmańskim. I. Kraków, 1934. 157. s.); (XV. asır) *āsānıraq* (<*āsān*), *mükerremirek* (<*mükerrem*) (1426 senesine ait bir yazma; J. Deny, Grammaire. 518. §, not); *yaqınıraq* (<*yaqın*), *çoqıraq* (<*çoq*), *artuğıraq* (<*artuğ*), *yamanıraq* (<*yaman*), *rüşenirek*, *pākirek* (<*pāk*), *kâfirirek* (<*kâfir*), hattâ *evlâyirek* (<*evlâ*) ~ *evlâraq* (Kuran tercümesi; A. Zajaczkowski, Studia nad jezykiem staroosmańskim. II. Kraków, 1937. XVI. s.); *artuğıraq*, *azmışıraq* (<*azmış*). (Kuran tefsiri; Cl. Huart, Un commentaire du Qorân en dialecte turc de Qastamoûni : JA 11e série, XVIII [1921], 180). Burada sayılan ve *-ıraq*, *-ırek* ekini de ihtiva eden bu metinler dışında şimdiye kadar taranmış veya işlenmiş olan diğer eski Anadolu metinlerinde yalnız *-raq*, *-rek* ekine tesadüf edilmektedir, krş. Tanıklariyle Tarama Sözlüğü I s. v. *-rek* (*-rak*), *aşağrak*, *dileksüzrek*, *uzrak*; H. Vámbéry, Alt-osmanische Sprachstudien. Leiden, 1901. 10. s.; C. Brockelmann, Altosmanische Studien. I : ZDMG LXXIII (1919), 14; J. Németh, Das Ferah-nâme des Ibn Hatib : Le Monde Oriental XIII (1919), 152.

Elimizdeki malzemenin gösterdiği gibi, *-ıraq* eki eski Anadolu Türkçesi dışında, diğer Eski- ve Orta-Türk lehçelerinde kullanılır.

¹ Banguoğlu'nun eserinde zikredilen *sehelrek* ve *hobırah* yukarıda verdiğimiz şekilde düzeltilmelidir.

mamıştır, krş. A. von Gabain, ATG 346. §; R. R. Arat, Atebetü 'l-hakayık. İstanbul, 1951. LIII. s.; Kitâb al-idrâk, ed. A. Caferoğlu, 107. s. (Arapça metin), 138. s. (Türkçe tercüme); at-Tuḥfat, ed. T. Halasi Kun, 55^v, ed. B. Atalay, 55^v, 93. s.; S. Telegdi, Eine türkische Grammatik in arabischer Sprache aus dem XV. Jhdt. : KCsA I. Ergänzungsband (1937), 292; C. Brockelmann, 'Alî's Qişsa'i Jūsuf. Berlin, 1917. 28. §; J. Schinkewitsch, Rabḡūzīs Syntax : MSOS XXIX (1926), 156 ve Türk Dili - Belleten III : 8-9 (1947), 44 (ilâve). Bundan başka *-ıraq* eki harekelenmiş olan Nehcū 'l-ferâdis'te (1360) ve Codex Cumanicus'ta da yoktur.

Harekesiz metinler mevzuumuz bakımından ikinci derecede ehemmiyeti haizdir. Lâkin harekeler yerine vocalis harflerini kullanan Çağatayca metinlerde de *-ıraq* ekine raslanmadığını söyleyelim, krş. J. Eckmann, *Mîrzâ Mehdîs Darstellung der tschagataischen Sprache : Analecta Orientalia Memoriae Alexandri Csoma de Kőrös Dicata*. Budapest, 1942-1947. 174. s.; C. Brockelmann, *Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens*. Leiden, 1951 -. 102. §.

Buna mukabil bugünkü bazı Türk lehçelerinde consonansla biten tabanlardan sonra *-ıraq* ekinin de kullanıldığını yukarda söylemiştik. Misallerimiz şu şekilde gruplandırılabilir :

Sibiryaya lehçeleri : Şor. *suyuğıraq* (<*suyuq*) 'ziemlich dünnflüssig' (Radloff); Şor. Sağ. Kmd. *tabıraq* (<*tap*) 'schnell, schneller' (a. y.)~ Uyg. Şor. Sağ. *tabraq*. id. (a. y.); Kazan Tü.: *kisegirek* 'plötzlich' (krş. Bar. *kizek* id.) (a. y.); *taqırıraq* (<*taqır*) 'reiner, glätter, sehr glatt'~*çağraq* (<*çaq*) 'schlecht, untauglich' (a. y.), *bigerek* 'daha kuvvetli, daha kuvvetli bir şekilde'~*bigrek* id. (G. Bálint, *Kazáni-tatár nyelvtan [Kazan Türkçesi grameri]*. Budapest, 1877. 39. s.); Noğay.: *kögürek* (<*kök*) 'yeşilimsi, yeşilimtirak, mavimsi'~*qızılraq*, *aqraq* (N. A. Baskakov, *Nogayskiy yazık i ego dialekti*. Moskva-Leningrad, 1940. 71. s.); Kırgız.: *azırāq* (<*az*) 'daha az' (K. K. Yudaḡın, *Kırgız Sözlüğü s. v. ayal I*); Karakalpak.: *azıraq* 'less', *köbürek* (<*köp*) 'more', *keñirek* (<*keñ*) 'wider', *aşığıraq* (<*aşıq* 'open' <*açıq*) 'daha açık', *artığıraq* (<*artıq*) 'more, bigger, higher (quantity)', *soñuraq* (<*soñ*) 'later' (K. H. Menges, *Qaraqalpaq Grammar. I. Phonology*. New York, 1947. 67-68. s.), *kögürek* 'daha yeşil, daha mavi', *jırağıraq* (<*jıraq*) 'daha uzak', *tezirek* (<*tez*) 'daha çabuk' (N. A. Baskakov, *Karakalpakskiy yazık. I. Moskva, 1951. Lûgatçe s. v.)~*

azraq, uzunraq, biyigrek (<*biyik*) 'daha büyük' (Menges), *bılayraq* 'daha beriye' (Baskakov); Türkmen.: *yāşırāq* (<*yāş*) 'younger', *köpirēk* 'more', *artıgırāq* 'more, higher', *giçirēk* (<*giç*) 'later' (Menges, a. e. 68 s.), *daşırāq* 'daha uzakta' (M. Räsänen, Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen. Helsinki, 1949. 73. s.).

Bu sayılan misallerden de anlaşılacağı gibi, *-raq* eki, eski Anadolu Türkçesinde görülen haller dışında, Eski- ve Orta-Türkçe metinlerde geçmemektedir; bugünkü bazı lehçelerde geçerse de, tıpkı eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi, *-raq* ile nöbetleşe kullanılmaktadır.

Bu ekin izahiyle uğraşan W. Bang, onun *raq* kelimesinden geldiğini ileri sürmüş, ancak bugünkü lehçelerde nadiren tesadüf edilen *-raq* ekindeki *ı* vocalisinin, *raq* kelimesinin başındaki vocalisin bakıyesi mi, yoksa euphonia icabı olarak araya sokulan bir ses mi olduğunun katiyetle tesbit edilemeyeceğini ilâve etmiştir.² Bang'tan müstakillen, Grammaire'inde (518. §, not) bu eke ayrı bir bahis tahsis eden J. Deny, *-raq* ekinin eskiden *-raq* şeklinde kullanıldığını, bu sebeple bunun *raq* (böyle!) kelimesinden geldiği ihtimalini ortaya atmıştır. Son zamanlarda K. H. Menges, Karakalpakçada ve Türkmencede raslanan *-raq* ekli şekillere dayanarak, *-raq* ekinin *raq* kelimesinden geldiği nazariyesini benimsemiştir. Menges'e göre, *-raq* ekinin önündeki vocalis yeni bir inkişafın neticesi değildir, fakat aslen mevcut olmakla beraber, şimdi gittikçe kaybolmaktadır.³ Bu fikir doğru olsaydı, *-raq* ekli şekillerin Eski- ve Orta-Türkçede yaygın olması icabederdi. Halbuki yukarda zikredilen misaller bunun tam aksini ispat etmektedir.

-raq, -rek ekinin *raq* kelimesinden türediği nazariyesinin, Menges'e nispetle biraz daha ihtiyatlı son müdafii, M. Räsänen'dir. Räsänen'e göre *-raq* ekinde eski durum (<*raq*) devam etmektedir; *-raq* eki de synkope neticesinde meydana gelmiştir.⁴

Kanaatimizce *-raq* ekinin *raq* kelimesiyle alâkası olmadığı⁵

² W. Bang, Aus türkischen Dialekten : KSz XVIII (1918-19), 22. ve müt. s.

³ Menges, a.e. 68. s.

⁴ Räsänen, a.e. 52, 55 ve 73. s.

⁵ H. Eren de Räsänen'in adı geçen eseri hakkında kaleme aldığı esaslı tenkid yazısında müellifin bu nazariyesine itiraz etmektedir: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi VIII (1950), 249. Ancak Eren taban ve *-raq, -rek* arasındaki vocalisin izahı üzerinde durmamıştır.

gibi, consonanslı taban ve *-raq, -rek* arasında görülen vocalis de sonradan türeme bir sestem başka bir şey değildir.

Türkçede consonans düğümlerinin çok defa consonanslar arasına sokulan bir vocalisle çözüldüğünü biliyoruz. Başka dillerde de sık sık raslanan bu ses hâdisesine *epenthesis* 'araya sokma' veya *anaptyksis* 'yayma, açma' adı verilir. Türkçede *epenthétique* veya *anaptyctique* vocalislerin, bilhassa ikinci unsuru *r* olan consonans gruplarında, kolayca türediğini görüyoruz. Bunun sebebi, Türkçeyi konuşanların yalnız kelime başındaki *r*-nin değil, hece başındaki *r*-nin telâffuzunda da güçlük çekmeleri olacaktır. Bu hususu aydınlatmak için muhtelif Türk lehçelerinden sayısız misaller gösterilebilir de, burada birkaç misalle iktifa ediyoruz : Kırg. *abıraq* (<*ervah*) 'ruh, ölünün ruhu' ~ *arbaq* id. (Yudağın); Kmd. *çübirek* 'der Lappen' ~ Kazan Tü. *çüprek* id., Tel. *çübrek* 'das Handtuch' (Radloff); Sağ. *obıras* (<Rus. *obruç*) 'der Fassreifen' (a. y.); Kırg. *badıraq* (<Rus. *batrak*) 'ırgat' (Yudağın), Klp. *badıraq* id. (Baskakov); Kırg. *quduret* 'kudret' (Yudağın), Klp. *qudret* id. (Baskakov); Klp. *kökirek, kökürek* ~ *kökrek* (a. y.); Klp. *takırar* 'tekrar' (a. y.); Klp. *mañıra-* 'melemek' ~ *manra-* id. (a. y.), CC *mañıra-* 'blöken' (Grönbech); Klp. *sıpara* (<*supra* 'sofra') 'üzerinde ekmek hamuru hazırlanan deri yaygı' (Baskakov), Noğ. *sıpra* 'sofra' (a. y.); Kırg. *supura* ~ *supra* 'hamur için sergi' (Yudağın); Klp. *asıra-* 'yedirmek, beslemek, yetiştirmek, hayvanlara bakmak' (Baskakov), Kırg. *asıra-* ~ *asra-* id. (Yudağın), Çağ. *asra-* 'bewahren, schützen' (Eckmann, a. e. 201); Anadolu Tü. *hasıret* 'hasret' (Caferoğlu, Sivas ve Tokat. s. v.), Kumuk. *hasıret* 'Trauer, Schmerz' (Németh : KSz XII, 117); Anadolu Tü. *edıref* 'etraf' (Caferoğlu, a. y.); Karamanlı Tü. *hazıret* 'hazret' (Eckmann : Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi VIII, 180), Klp. *hazıret* id. (Baskakov), Kırg. *azıret* id. (Yudağın); Anadolu Tü. *Ezıreil* 'Azrail' (Caferoğlu, Anad. ağız. topl. s. v.), Kırg. *Azıreyil* id. (Yudağın); Tel. *tızıraq* 'das Krachen' ~ Sağ. *tızraq* id. (Radloff).

Bundan başka, *-raq, -ırek, -uraq, -ürek* varyantlarının türemesi üzerinde, analogi yoluyla, *qatı-raq, yahşı-raq, ilgeri-rek, uslu-raq, sevgülü-rek* v. s. gibi şekillerin tesiri olduğu da kuvvetle düşünülebilir.

Hulâsa, *-raq, -rek* ekinin, *-ra-* ekli bir denominal fiilin *-ğ* eki ile teşkil edilen bir deverbal isminden çıkmış olduğuna dair vaktiyle G. J. Ramstedt (JSFOu XXVIII: 3 [1912], 35) tarafından ileri sürülen fikir, bu ekin *ıraq* kelimesinden türediği nazariyesinden bugün bile daha çok kabule değer görünmektedir.